

Branko Marušič, Solkan

MED HUBLJEM IN SOČO V PILONOVEM ČASU

Minulo nedeljo (20. 10. 1996) je tretje italijansko državno televizijsko omrežje predvajalo slovenski film *Na svoji zemlji*. Ponovno sem gledal Vena Piona v vlogi partizanskega kuharja in ponovno razumel – tudi zaradi sedanjih slovenskih razmer – slikarjeve besede, da tistih lepih dni, ki so potekali ob snemanju prvega slovenskega filma, zlepa ni pozabil. »Kajti,« kot je zapisal pozneje v svojih spominih, »prav v tistih dneh sem dobil na raztrgano obleko svojega življenja novo in najbolj slikovito krpo.«¹

Morda je bil slikar preveč kritičen do svojega življenja, saj ga je primerjal s strgano obleko, ki pa so jo vendar pokrivala krpe lepih doživetij in spoznanj. Življenjske odločitve si je sicer postavljaj sam, toda temeljile so na prelomnih, pravzaprav »strganih« časih, ki so jih v tem stoletju preživljali rodni kraji njegove mladosti, dežela med Hubljem in Sočo, med Ajdovščino in Gorico.

Ajdovščina je bila v času Pilonovega rojstva upravno središče, ki je sicer sodilo v politični okraj Gorica-okolica v Goriško-Gradiščanski deželi. Bila je sedež občine in sodnega okraja, ki je zajemal občine iz osrednjega predela Vipavske doline. Gornja Vipavska dolina je upravno pa tudi cerkveno sodila v kranjsko deželo oziroma k ljubljanski škofiji. Značilnost Ajdovščine je bila njena lega ob deželni meji, ki je na reki Hubelj razmejevala sicer dve avstrijski deželi in je bila s svoji nenaravnim potekom posledica razmejitev, ki so nastajale od zgodnjega srednjega veka dalje. Tako sta kraja Ajdovščina in Šturje ne glede na to, da ju je ločila le reka, živela drug od drugega precej samostojno in različno življenje. Ajdovska rojakinja, poznejša politična delavka in publicistka Anica Lokar se razmerja med Ajdovščino in Hubljem spominja z besedami: »Ajdovščina pod Avstrijo je spadala med bolj liberalne kraje, Šturje med bolj klerikalne.«² To politično različnost, ki pa ni bila edina, je pogojevala v prvi vrsti vloga upravnega in gospodarskega središča,

¹ *Na robu*. Ljubljana 1965, str. 150.

² *Spomini. 1897–1945*. Srce in oko, 1993, št. 45, str. 52.

pripadala je Ajdovščini, ki je dobila leta 1902 tudi železniško povezavo z Gorico. Sicer pa so bili v kraju trije tovarniški obrati, poleg predilnice, ki je bila v rokah tržaškega židovskega kapitala, še barvarna in valjčni Jochmannov mlin. Delovalo je nekaj delavnic, v katerih se je komajda zrcalila pestra podoba nekdanje ajdovske obrtne proizvodnje, ki so jo označevali železarstvo in obdelava bakra, proizvodnja testenin, žagarstvo, papirnica, pivovarna in strojarstvo. Bolj kot kateri drug kraj v slovenskem delu Goriško-Gradiščanske dežele je Ajdovščina izgubila svoj nekdanji kmečki značaj in se spreminjala v obrtniško in industrijsko središče, spremembe pa niso potekale silovito, saj je kraj demografsko naraščal zmerno. Leta 1910 je živelo v Ajdovščini 910 prebivalcev, med njimi je bilo tudi nekaj Italijanov in Nemcev. Ajdovski župan je bil od leta 1902 Ignacij Kovač. Leta 1913 je postal deželni poslanec v Gorici, izvoljen na listi liberalne Narodnonapredne stranke; na ožjih volitvah je tedaj premagal kandidata katoličanov oziroma klerikalcev rojaka iz Žapuž v bližini Ajdovščine, vendar na Kranjskem, dr. Antona Breclja, zdravnika v Gorici in soproga Alice Casagrande. Tast dr. Breclja Angelo Casagrande je bil pomembna osebnost ajdovskega javnega življenja in je imel veliko zaslug za gospodarski napredek kraja, navsezadnje je pomagal Pilonovemu očetu Menigu, da je lahko začel s pekarsko obrtjo.

Strankarsko življenje se je v Ajdovščini takrat predstavljalo predvsem v liberalni in katoliški Slovenski ljudski stranki. Leta 1907 se jima je pridružila še Narodna delavska organizacija, ki je bila delavska stranka liberalcev in konkurentka socialistični Jugoslovanski socialdemokratski stranki. Slednja se na volitvah ni mogla uveljaviti ob močnih in vplivnih liberalcih in katoličanih (klerikalcih). V Ajdovščini je bilo razvito tudi kulturno življenje, ki so ga tedaj zastopali Bralno društvo »Edinost«, Bralno in pevsko društvo, tamburaški zbor »Danica« (za Ajdovščino in Šturje), ženska in moška podružnica Ciril-Methodove družbe, ajdovska podružnica Slovenskega planinskega društva, sokolska organizacija in Lavričeva ljudska knjižnica. V Ajdovščini pa so imeli tudi Rokodelsko podporno društvo, Posojilnico in hranilnico in Okrajno bolniško blagajno.³ Veliko teh društev in ustanov so odmevno ohr-

³ O razmerah v Ajdovščini pred prvo svetovno vojno: rokopisna ajdovska kronika Pavla Plesničarja (Pokrajinski arhiv Nova Gorica); D. Sedmak: *Telovadno društvo »Sokol« v Ajdovščini*. Goriški letnik 10, 1983, str. 75–98;

njale pri življenju ugledne ajdovske družine: Bianchi, Bolaffio in že omenjeni Casagrande, ob njih pa še Bratinovi, Brajniki, Godinovi, Lokarjevi, Malikovi, Repičevi in Štekarjevi. Zelo pomembno delo so opravljali tudi nekateri domači uradniki, učitelji in drugi. Med učitelji iz časa pred prvo svetovno vojno je potrebno omeniti vsaj Pavla Plesničarja, ki se je uveljavil kot bibliograf in domoznanski pisec. Ajdovski kronisti iz časa pred prvo svetovno vojno se zlasti spominjajo notarja Arturja Lokarja, z lepimi besedami ga je v spominih opisoval tudi Pilon, ki ga je sicer kiparsko upodobil. Ta portretna upodobitev je del Lokarjevega spomenika v ajdovskem mestnem parku (spomenik odkrit maja 1976). Za Pilonov slikarski razvoj pa ima poseben pomen uradnik na ajdovskem okrajnem sodišču Milan Klemenčič⁴ iz Solkana. Klemenčič je študiral slikarstvo, toda zaposlil se je kot uradnik in je od leta 1903 do začetka prve svetovne vojne služboval v Ajdovščini, stanoval pa v kranjskih Šturjah. Poleg slikarstva se je v prostem času ukvarjal tudi s fotografijo in zlasti z lutkami. V Šturjah je pripravil lutkovne predstave, zato velja ta kraj za zibelko slovenskih marionet. Tako je Venko Pilon pisal o srečanjih s Klemenčičem: »Čez nekaj let sem hodil k svojemu mentorju Milanu Klemenčiču v Šturjah, kjer sem med odmori lutkovnih predstav ogledoval njegove portrete in jih primerjal z osebami, ki jih je upodobil, največ člane sosedske družine Casagrande in ajdovske gospode.«⁵ Poleg Klemenčiča pa je v Ajdovščini oziroma v Šturjah slikarsko deloval Avgust Schlegel, ki je umrl leta 1908, potem ko je bil več let tajnik občine v Ajdovščini in trikrat izvoljen za župana v Šturjah. Lahko dodamo, da je to umetniško podobo ajdovskega okoliša dopolnjeval še kipar Alojzij Repič, ki je okoli leta 1905 le krajši čas bival v rodnem Vrhpolju pri Vipavi, in župnik v istem kraju med leti 1881 in 1911 Henrik Dejak. Na mladega Pilonu pa je imel takrat najmočnejši vpliv le Klemenčič, kar se kaže ne le v izbiri krajinskih prizorišč pri mladem Pilonu, marveč celo v formatih slik, ki so povsem podobni ti-

V. Tul: *Tamburice v Šturjah in Ajdovščini zvenijo že stoletje*. Ajdovščina 1996. Podatki o občini Ajdovščina v Gabrškovih kažipotih (ročnih kažipotih) po pokneženi grofiji Goriško-Gradiščanski (1894–1911).

⁴ M. Vuk: *Milan Klemenčič in njegov čas*. V: *Slikar in lutkar Milan Klemenčič 1875–1957*, Nova Gorica 1976, str. 2–5.

⁵ *Na robu*. Ljubljana 1965, str. 178.179.

GRADIVO

1. Ajdovščina pred prvo svetovno vojno

2. Veno Pilon: Ajdovščina, okrog 1923, jedkanica

stim s Klemenčičevimi ajdovskimi motivi, in zelo verjetno tudi v nagnjenosti do fotografiranja, ki se mu je pozneje Pilon intenzivno posvečal.

Iz ajdovskega okolja pa so prihajali v slovensko javnost tudi ljudje, ki so presejali domači okvir. Pilonovi starejši sodobniki in rojaki so bili slovstveni zgodovinar dr. Avgust Žigon (Ajdovščina), pesniki dr. Ivo Lulik (Ajdovščina), Anton Batagelj (Šturje), Radivoj Rehar (Šturje), prosvetni organizator Filip Terčelj (Šturje). Dr. Peter De Franceschi (Ajdovščina) je bil znan slovenski zdravnik, dr. Franc Vodopivec (Ajdovščina) pa ugleden slovenski pravnik. Mlajši Pilonovi sodobniki so bili že omenjena Anica Lokar (Ajdovščina), sestra pisatelja in zdravnika Danila, starinoslovec Štipe Štekar in kulturnoprosvetni organizator Mario Lokar. V Pilonovem življenju pa tudi v delu je med ajdovskimi rojaki zapustil najpomembnejšo sled književnik dr. Danilo Lokar, svoje dožemanje Pilonu in spomine na druženje z njim je nekajkrat zaznamoval tudi v svojem literarnem delu, na primer v noveli *Od brega* (zbirka *Zakopani kip*, 1961) in v knjigi *Dva umetnika* (1965).

Leta 1908 je pričel Pilon obiskovati prvi razred državne realke v Gorici. Bila je ena od treh srednjih šol, ki so delovale v deželnem glavnem mestu, poleg državne gimnazije in ženskega učiteljišča. Že naslednje leto se je iz Kopra preselilo moško učiteljišče in leta 1910 je dobila državna gimnazija v Gorici še italijansko in slovensko paralelko, ki je v šolskem letu 1913–1914 zrasla v prvo slovensko državno gimnazijo sploh; škofijska gimnazija v Šentvidu pri Ljubljani je bila namreč zasebna ustanova. Pisatelj dr. Joža Lovrenčič, nekoliko starejši Pilonov sodobnik, je v svojih dijaških spominih o Gorici tistega časa povedal: »O Gorica, mesto mojega hrepenenja in mojih sanj, pozdravljena! Pozdravljena za oni dan, ko sem te prvič ugledal in te vzljubil! Pozdravljena z Alojzijeviščem in malim in velikim semeniščem, z gimnazijo in učiteljiščem, pozdravljena s cerkvami, z gradom in Kostanjevico, z ulicami in trgi, s senčnimi drevoredi in parki in kavarnami in gostilnami, pozdravljena v vsem in z vsem, kakršna si bila!«⁶

Gorica je bila administrativno, gospodarsko in kulturno središče ene izmed sedemnajstih dežel, ki so sestavljale avstrijsko polovico Avstro-Ogrske. Bila pa je tudi cerkveno središče goriške nadškofije,

⁶ J. Lovrenčič: *Med Scilo in Karibdo. Povest v zgodbah*. Gorica 1954, str. 11–12.

GRADIVO

3. Milan Klemenčič: *Avtoportret*, ok. 1910

4. Portret dr. Avgusta Žigona

ki ji je od leta 1906 načeloval dr. Frančišek B. Sedej. Dežela je bila narodnostno mešana, toda Slovenci so predstavljali dve tretjini deželnega prebivalstva. Meja med Slovenci in Italijani oziroma Furlani je bila določena in le mesto Gorica je bilo narodnostno mešano in je tako v mestu živelo po štetju iz 1910. leta 14.812 Italijanov, 10.868 Slovencev in 3.611 drugih, predvsem Nemcev. Slovenci so v Gorici predstavljali dobrih 35 odstotkov mestnega prebivalstva, trideset let pred tem pa le 16,3 odstotka. Podatek kaže, da se je število Slovencev v mestu povečevalo iz leta v leto in da je bila slovenska večina v Gorici pravzaprav »vprašanje časa«, kot je pozneje zapisal v svojih spominih eden izmed goriških slovenskih politikov.⁷ »Vprašanje časa« je kajpak pomenilo predvsem gospodarsko načrtovanje, ki je lahko ustvarjalo slovenski kapital in z njim investicije ter priklicalo v mesto slovensko fizično in intelektualno delovno silo. Čeravno je imela Goriška med vsemi slovenskimi deželami tistih dni najbolj izrazito določeno narodnostno omejitvev, je politične razmere v deželi in njenem glavnem mestu označevalo

⁷ H. Tuma: *Iz mojega življenja*. Ljubljana 1937, str. 295.

predvsem slovensko-italijansko sožitje, katerega stoletja trajajoče zasnove je prekinilo narodnostno gibanje, značilnost evropskega 19. stoletja. To gibanje je našlo svoj odmev tudi na slovenskem zahodu, vsepovsod, tudi tam, kjer so bili stiki slovanskega in romanskega prebivalstva, od Istre vse do Kanalske doline na severu. Razmerje mesto – okolica, ki je bilo značilnost razvitega sveta, je dobilo tudi na Goriškem narodnostne prvine, ko so mesto predstavljali predvsem Italijani in okolico Slovenci. Pri tem so se že ob nastanku narodnih gibanj zastavljali problemi razmejitev, komu in zakaj okolica oziroma zaledje ter komu in zakaj mesta. Slovenci so nenehno poudarjali pripadnost mesta njegovemu naravnemu okolju, Italijani pa so, nasprotno, zagovarjali vpliv mesta zaradi njegove ekonomske in kulturne razvitosti. V teh temeljnih nesporazumih so se kresala slovensko-italijanska razmerja tudi na Goriškem ob nenehni asistenci avstrijske vlade, ki je želela narodnostna nasprotja izkoristiti za utrjevanje lastnega položaja. Razmerja so se v prava nasprotovanja razvijala z nastajanjem iredentističnega gibanja (od konca sedemdesetih let 19. stoletja dalje), ki si je kot temeljni cilj zastavilo vključitev v italijanski državni prostor ne le mest, kot sta bila na Primorskem Trst in Gorica, marveč tudi njune širše okolice. Odgovor Slovencev je bila demografska in ekonomska ekspanzija v obe mesti, pri čemer je bilo v Gorici drugače kot v kozmopolitskem Trstu.

Gorica, v katero je prišel mladi Pilon, je živela v vzdušju italijansko-slovenskega nemirnega in mnogokrat tudi sovražnega razpoloženja. Slovenska družba se je v mestu nenehno dograjevala, bila pa je politično ter seveda tudi društveno in kulturno porazdeljena na liberalni in klerikalni tabor, dasiravno razmere niso bile po volji natančnejšim in kritičnim poznavalcem in ocenjevalcem. Tako tudi ne nepodpisanemu piscu časopisnega članka: »Čutiti je edino, da nas je nad 10.000, da pa je toliko slovenskega meščanstva, tega v Gorici ni poznati, in če ostane moralna vrednost goriškega meščanstva na dosedanji višini, tudi ne bo nikar poznati. Pri sedanjih razmerah Gorica ne bo nikdar slovenska, volje pa ni, da bi se dosedanje razmere izpremenile: Začeti treba pri meščanstvu, ki bi se moglo zavednosti vzgledovati pri slovenskem predmestnem in mestnem delavstvu.«⁸ Slovenski del dežele je, sodeč po volilnih rezultatih, izkazoval precejšnje ravnovesje

⁸ Soča, 31. 5. 1913, št. 52.

moči med obema vodilnima slovenskima političnima strujama, drugače kot na primer na Kranjskem, kjer je nenehno naraščala moč klerikalnega tabora. Gospodarsko se je krepilo tudi slovensko podeželje, kjer so živeli Slovenci kot večinsko prebivalstvo v političnih okrajih Tolmin, Gorica-okolica in Sežana ter kot manjšina v političnih okrajih Gradisce ob Soči in Tržič. Izrazito kmetijsko gospodarstvo se je sicer spreminjalo, toda tudi nove oblike so še vedno temeljile na naravnih danostih, omenimo žagarstvo in mizarsko proizvodnjo, opekarstvo ter zlasti transport in trgovino, saj je prek Goriške in Gorice potoval velik del avstrijske trgovine z Italijo. V Gorici in na deželi je delovalo 88 slovenskih denarnih zavodov in samo v Gorici je bilo pred prvo svetovno vojno 18 gospodarskih, 16 ljudskoprosvetnih, 8 športnih, 7 političnih, 5 šolskih, tri dijaška in šest drugih društev, poleg tega pa še 18 strokovnih organizacij in štiri založbe. Pomembno središče dogajanja v Gorici je bil Trgovski dom, zgrajen leta 1904 na podlagi načrtov arhitekta Maksa Fabianija. Slovenci so imeli v mestu tudi razvito zasebno šolstvo, društva Šolski dom in Ciril-Methodove družbe. Pisatelj dr. Ivo Šorli je o Gorici tistih dni okoli leta 1940 zapisal: »Človek se včasih opomni, da se nam je v tisti Gorici tako lepo samo – zdelo. Saj smo potlej v življenju spoznali in nad spoznanjem skoraj osupnili, da se mora, ako naj začetimo in občutimo vso njeno sladkost, sedanjost večinoma preteči v prihodnost, tako rekoč v privid... Ali pa, da je zato popolno srečo treba človeku živeti tam, kjer je – doma? Toda zakaj so se potem tudi priseljenci tu že prvi dan čutili ne samo kakor doma, temveč naravnost doma, pa še danes hrepene, če ne v tiste kraje, vsaj v tiste čase nazaj? Zato, ker si v Gorici živel takrat med samimi – dobrimi ljudmi! Saj je lahko, da je bilo vse skupaj zgolj posrečeno naključje: da se je bilo samo takrat in prav takrat zbralo v tem mestu toliko prisrčnosti, iskrenosti in tudi dobrote – prave, res nesebične dobrote in toplote, a zato ni bilo nič manj čudežna resnica.«⁹

V letih pred prvo svetovno vojno je v Gorici živelo – kot povedano – prek deset tisoč Slovencev, med njimi je bilo mnogo intelektualcev, na primer 12 odvetnikov, prav toliko odvetniških pripravnikov, sedem zdravnikov, 60 učiteljev in profesorjev in veliko uradnikov. Neznani pisec reportaže v goriškem listu *Soča* je ugotavljal, da bi Sloven-

| ⁹ *Moj roman*. Ljubljana 1940, str. 106.

ci v Gorici »mogli biti kulturno važno ognjišče. Izvzemši število tudi ne moremo beležiti znatnega napredka. Da je napredek možen, če bi vse delo ne težilo na ramenih maloštevilnih mož, bi slika pač bila v drugih barvah.«¹⁰ Toda takemu precej črnogledemu slikanju dajejo drugačno podobo razmere, ki jim sledimo na takratnem Goriškem. Nekaj uglednih slovenskih ljudi je takrat živelo v Gorici. Začnimo pri patru Stanku Škrabcu na Kostanjevici; v samostanu je pisal svoje jezikovne študije in jih v objavo namenjal platnicam mesečnika *Cvetje z vrtov sv. Frančiška*. Odvetnik dr. Anton Dermota je bil urednik *Naših zapiskov*, revije, ki se je iz Kranja preselila v Gorico ter jo je za Dermoto prevzel leta 1912 prav tako goriški odvetnik in ideolog slovenskih socialnih demokratov dr. Henrik Tuma; iz socialne je postala socialistična revija. Dr. Dermota je v svojem stanovanju julija 1912 pripravil prvo goriško razstavo slovenskih kiparjev, potem ko je dela slovenskih avtorjev občasno razstavljal v svoji knjigarni v pritličju Trgovskega doma v Gorici Andrej Gabršček. Za slikarstvo pa se je v nemal tudi dr. Tuma in prispeval nekaj kritik za slovenski revijalni tisk.¹¹ Tuma je bil tudi spodbujevalec slikarskih nastopov in je Milana Klemenčiča nagovarjal, da bi v letih 1909 in 1911 sodeloval na beneškem slikarskem bienalu.¹² Ob *Naših zapiskih* je bila prav tako pomembna goriška revija dvomesečnik *Veda*, ki jo je sourejal v letih 1911–1915 dr. Bogumil Vošnjak, pravnik in pri-

¹⁰ 31. 5. 1913, št. 52; B. Marušič: *Slovenska družba v Gorici leta 1913*. Jadranski koledar 1995, str. 55–62.¹¹ Leta 1907 je poročal v *Naših zapiskih* (str. 190–192) o tržaški razstavi slovenskih slikarjev. Tuma je zelo verjetno pisec kritike o Klemenčičevih slikah v tržaškem *Delavskem listu* (15. 5. 1908), saj mu je Klemenčič v pismu 22. 5. 1908 sporočal: »Hvala za odkritosrčno besedo, hvala za klofuto goriški psevdointeligenci.« (Zapuščina Henrika Tume, Zgodovinski inštitut ZRC SAZU, Raziskovalna enota Nova Gorica).

¹² Tuma je napisal poročilo o beneškem bienalu leta 1905. Tržaška *Edinost* tega poročila ni objavila. Leta 1909 je ponovno obiskal bienale in napisal poročilo za *Naše zapiske* (6, 1909, str. 135–138). O svojem obisku Benetk je obvestil tudi Klemenčiča: »Sem se prav potrudil, da sem nekako primerjal Vaše delo s krajinskimi slikami posebno italijanskih mojstrov ter sem dobil, da bi Vaše slike prav dobro stale med marsikatero nemško in italijansko zbirko« (H. Tuma: *Pisma. Osebnosti in dogodki 1893–1935*. Trst – Ljubljana 1994, str. 195). Klemenčič je odgovoril, da ni poslal nič v Benetke, ker se je bal »stroškov in stroge juri« (Zapuščina Henrika Tume...). Prvega junija 1909 je Tuma spodbujal Klemenčiča, da bi sodeloval na beneškem bienalu leta 1911 in 1913 ter na mednarodni razstavi v Rimu.

vatni docent zagrebškega vseučilišča. V Gorici je živel od leta 1897 skupaj z očetom Mihaelom, začetnikom slovenskega denarništva. Vošnjakovi so stanovali v vili Judita na goriškem korzu. Ko je Bogumil Vošnjak Gorico obiskal po vojni, je objokoval izgubo doma, v katerem so visele Groharjeve podobe (»nije bilo više ni divnih Groharovih slika, punih sunca i slovenačke osećajnosti«).¹³ Vladimir Knaflič je bil pravnik in pisec političnih spisov, podobno tudi Milko Brezigar. Ugledna goriška osebnost je bil zdravnik in publicist že omenjeni dr. Anton Brecelj. Profesor na učiteljski dr. Franc Kos je v Gorici sestavil svoje življenjsko delo *Gradivo za zgodovino Slovencev v srednjem veku*. Profesorji na učiteljski so bili še jezikoslovec Ivan Koštial in znani pedagog ter urednik Viktor Bežek. Več uglednih slovenskih profesorjev je bilo tudi na državni gimnaziji. Poleg slikarja Antona Gvajca, ki je učil v letih 1895–1915, tudi zgodovinar Karel Capuder, ki je tedaj objavil nekaj pomembnih prispevkov k zgodovini Gorice. Na gimnaziji so učili še psiholog in kasnejši univerzitetni profesor v Ljubljani Karel Ozvald ter jezikoslovca Josip Tominšek in Anton Sovre. V Gorici se je pred vojno ustvarjala nova generacija književnikov, kot so bili Ivo Šorli, Damir Feigel, Alojz Gradnik, Janko Bratina, Ivan Pregelj, Alojz Remec, Andrej Budal, Joža Lovrenčič, France Bevk in Andre Čebokli. Leta 1912 je kot domači učitelj živel v Gorici Fran Albreht.

Goriški slikarski krog sta poleg omenjenega Gvajca ustvarjala še Avgust A. Bucik in Fran Tratnik, ki je začasno živel v Biljah.^{13a} Slikarski družini Šantel je načelovala mati Avgusta ob hčerah Avgusti in Henriki ter sinu Saši. Dobra akvarelistka je bila tudi Melita Rojc. Sem bi lahko uvrstili tudi umetnostnega zgodovinarja avguštince Nemca Karla Drexlerja, ki je skrbel za sakralno umetnost in njeno spomeniškovarstveno podobo ter je od leta 1907 učil na goriškem bogoslovju. Na glasbenem polju se je goriško pevsko društvo lotevalo zelo zahtevnih pevskih nalog pod vodstvom Čeha Josipa Michla. Sicer pa so v glasbenem ustvarjanju prevladovala tradicionalna smeri, ki so se kazale v

¹³ B. Vošnjak: *U borbi za ujedinjenu narodnu državu*. Ljubljana–Beograd-Zagreb 1928.

^{13a} Ko je Bogumil Vošnjak 1. februarja 1915 jahal s konjem po goriški okolici (Rubije, Bilje, Volčja Draga), je v dnevnik zapisal: »Kako divna je bila ta dežela v zimskem solncu, pa tako sveža in slovensko vesela.« (B. Vošnjak: *Dnevnik iz prve svetovne vojne*. Ljubljana 1994, str. 33).

ustvarjanju Vinka Vodopivca pa tudi Ivana Kokošarja, Ivana Laharnarja in drugih. Toda že pred vojno so svoje kasnejše nastope najavljali Marij Kogoj pa tudi izvrstna interpretka, kot sta bila pevca Mario Šimenc in Josip Rijavec ter dirigent Srečko Kumar. Navsezadnje pa sodi v to vrsto tudi založnik Andrej Gabršček, ki je v lastni založbi od leta 1893 do 1915 objavil 300 izvodov leposlovnih del, največ prevodov iz slovanskih književnosti. Gabršček pa je deloval tudi kot časnikar in zbiralec narodopisnega gradiva ob učitelju Josipu Kendi.

Na državni realki v Gorici je lahko mladi Pilon spoznaval svoje slikarske sposobnosti. Poleg učitelja risanja Čeha Ottakarja Wohanke sta risarske veščine učila še Ivan Žnidarčič in Giovanni Cossar, muzealec in konservator. Med Pilonovimi učitelji so bili geolog Ferdo Seidl, leksikograf Janko Pretnar, prevajalec Anton Debeljak in ravnatelj Jakob Zupančič, avtor prve knjige o letalstvu v slovenskem jeziku. Med sošolci se je Pilon spominjal zlasti Milutina Vuge z današnjega Mosta na Soči, kasneje sta bila skupaj Maistrova borca na Koroškem.¹⁴ Sicer pa so goriško realko malo pred Pilonom dokončali literarni zgodovinar Avgust Pirjevec, slikar Avgust A. Bucik, duhovnik in politik Virgil Šček, glasbenik Anton Neffat in leta 1910 pisatelj Danilo Lokar ter slikar Lojze Spazzapan, ki je tudi zaznamoval Pilonovo življenjsko in umetniško pot. V šolskem letu 1914–1915 je Venio Pilon obiskoval sedmi, zadnji razred realke, saj so zaradi vojnih razmer pouk skrajšali.

Od maja 1915 do oktobra 1917 se je Goriška spremenila v bojno polje. Konec vojne je nato prinesel mnoge spremembe. Po propadu Avstro-Ogrske je Goriško zasedla italijanska vojska, ki je bila sprva okupator, po rapalski pogodbi leta 1921 pa je Italija postala suveren. Čas po vojni je zaustavil ali pa v mnogočem spremenil predvojni razvoj tako na političnem kot na gospodarskem in kulturnem področju. Za Slovence je pomenil prihod Italije razočaranje in bojazen, ki se je kmalu pokazala za upravičeno, saj se je Italija že od prvega dne okupacije izkazovala z represivnimi ukrepi, ki so prizadeli slovansko prebivalstvo zasedenih, oziroma osvobojenih ozemelj, kot je sodilo javno mnenje v Italiji. Slovenci so sicer v novi državi obnovili politične stranke, gospodarske in kulturne ustanove in društva, dobili so svoje parlamentar-

¹⁴ V. Gradnik: *Primorski prostovoljci v boju za severno mejo*. Koper 1981, str. 72.

no zastopstvo v Rimu, toda že jeseni leta 1922 je stopil na državno krmilo fašizem, ki je takoj na začetku odkrito kazal svoj mrzel odnos do političnoideoloških nasprotnikov kot tudi do drugorodcev, kar naj bi bili Slovenci v Italiji. Dvajseta leta so zelo nazorno pokazala prehajanje italijanske države v totalitarno državno tvorbo, ko je iz javnega življenja najprej odstranila svoje ideološke nasprotnike in se nato lotila nacionalne homogenizacije. Skrajno nacionalistična politika je prizadejala slovensko skupnost v Italiji ne le po kulturni in politični plasti, marveč tudi gospodarsko.

Na Goriškem sta podobno kot drugod na Primorskem prvi povojni čas katoliški (krščanskosocialni) in liberalni tabor delovala povezano. Toda že leta 1923 je prišlo med obema skupinama do nesoglasij, ki so privedla do razcepa, pri čemer se je pokazalo, da so na Goriškem prevladali krščanski socialci, na Tržaškem pa liberalni narodnjaki. Podobo političnih razmer je popestrilo tudi socialistično gibanje, ki je takrat postalo močno tudi na Goriškem. Ko so se tudi socialisti na začetku leta 1921 razcepili, je na Goriškem prevladala bolj radikalna komunistična usmeritev. Fašizem se je lotil najprej komunistov, ki so bili leta 1926 izključeni iz javnega življenja; pozneje je fašistična oblast storila podobno tudi z drugimi nefašističnimi strankami. Slovenci v Italiji so na volitvah (1921, 1924) izvolili svoje predstavnike v rimski parlament, slovenski državni poslanci so nenehno opozarjali na krivice, ki se gode slovanski manjšini v Italiji. Od leta 1929 dalje niso imeli več svojih poslancev in prepuščeni so bili ravnanju državnih oblasti tudi zato, ker jugoslovanska država ni pokazala pravega zanimanja za reševanje eksistenčnih problemov slovenske in hrvatske manjšine v Italiji.

Podobno kot za slovensko politiko in za slovensko gospodarstvo na Goriškem je bila prva svetovna vojna velika razmejitev tudi za kulturno stanje in razvoj. V nekaterih segmentih je bilo mogoče nadaljevati predvojno delo, v mnogih pa ne. Slovenci so na šolskem področju pričakovali, da se bo obnovila goriška slovenska gimnazija, toda pričakovanje se ni uresničilo. Ukinitev gimnazije in drugih slovenskih srednjih šol v Gorici je pomenila, da je Gorica izgubila pomembno skupino razumnikov, ki se zato niso vrnili iz begunstva ali pa so se iz Gorice za stalno izselili. Ker je Gentilejeva reforma leta 1923 ukinjala tudi sloven-

sko ljudsko šolo, so se na pot begunstva podajali tudi mnogi slovenski učitelji, če se niso hoteli podrediti oblastnemu dekretu, ki jim je določal službovanje v notranjosti Italije. Toda kot se je precej ljudi različnih, tudi intelektualnih poklicev že kmalu po zasedbi izselilo iz Goriške, tako so se v okupirane kraje vračali z namenom, da pomagajo sorojakom v stiski, na primer pisatelj Bevk, politik dr. Engelbert Besednjak, literarni kritik dr. Alojzij Res in navsezadnje tudi Venio Pilon, ki se je vrnil leta 1922, potem ko se je šolal v Pragi, Firencah, na Dunaju in drugod. Pilon je potlej živel v rodni krajih še šest let in pri tem doživel najprej prihod fašizma na oblast. Leta 1926, ko je šel prvič v Pariz, je fašizem ukinil dejavnost nefašističnih strank. V letu 1928, ko se je za stalno preselil v Pariz, pa so Slovenci izgubili svoje zastopnike v rimskem parlamentu in državna oblast je prepovedala slovenski periodični tisk.

Temeljna naloga slovenske politike na Primorskem je bila tedaj skrb za ohranitev narodnosti in vseh ustanov, ki so to narodnost pomagale graditi, pri čemer pa so Slovenci, ne oziraje se na okoliščine, izražali svojo lojalnost do italijanske države. Pomembna naloga je tako pripadala kulturnim ustanovam in posameznikom. Ti so skušali nadaljevati po predvojni poti, tako pri organizirani dejavnosti kulturno-prosvetnih društev kot pri vzdrževanju periodičnega tiska in založništva. Leta 1920 so v Gorici ustanovili Goriško Matico, Goriška Mohorjeva družba pa je pričela z delom leta 1924. Ob teh dveh najmočnejših založnikih je bilo še nekaj manjših, na primer Naša založba, ki jo je ustanovil dr. Alojzij Res leta 1920, in tržaška založba Luč iz leta 1927. Prva slovenska revija povojnih let se je pojavila jeseni leta 1919, ko je izšel v Trstu štirinajstdnevnik *Njiva* v socialističnem založništvu, vendar so pri reviji sodelovali tudi pisci drugačnih idejnih in političnih usmeritev. Sledila je družinska revija *Mladika*, ki je od leta 1924 izhajala na Prevaljah, podobno kot Besednjakova *Socialna misel*, ki je po letu 1922 izhajala v Ljubljani. Bilo je še nekaj drugih revij, ki pa niso dosegle ravni predvojne *Vede* ali *Naših zapiskov*. Alojzij Res je na Primorskem intenzivno deloval vse do odhoda v Benetke, kjer je učil na univerzi. Bil je nekakšen mentor, zagotovo pa literarni in umetnostni kritik in se pri tem šele pred svojo zgodnjo smrtjo »približal kritičnemu idealu razdobja, ki ga je živel: krščansko-socialno angažirani kritiki«¹⁵. Konec le-

¹⁵ P. Krečič: *Dr. Alojzij Res – likovni kritik*. Goriški letnik 23, 1996, str. 46.

ta 1922 je izšel *Jadranski almanah*, ki ga je uredil Res in v njem zbral lepo število uglednih primorskih in istrskih besednih ustvarjalcev, sodelovali pa so tudi likovniki. Med njimi je bil tudi Venio Pilon, ki je bil tudi med sodelavci almanaha za leto 1924. Nato je publikacija prenehala izhajati, izdajo za leto 1930 je oblast zaplenila. Res je bil na začetku dvajsetih let med vodilnimi, če že ne vodilna osebnost kulturnega ustvarjanja pri Slovencih v Italiji. Navsezadnje pa je svoje poslanstvo tudi v povezovalni vlogi in nalogi z italijanskim kulturnim svetom izkazal s svojim dvojezičnim Dantejevim zbornikom (1921, 1923), ki pa ga je ilustriral Tone Kralj. Ta mladi slovenski slikar se je na Primorskem prvič pojavil leta 1921, ko je slikal v cerkvi na Premu. S svojimi kasnejšimi poslikavami – tudi v cerkvah na Goriškem – je zapustil pomembno sled v cerkvenem slikarstvu.

Nekateri literarni ustvarjalci, ki so pričeli že pred vojno, so v povojnih letih dosegli svojo zrelost. France Bevk, ki je opustil pesništvo, se je povsem posvetil prozi in uredniškim nalogam pri založbi Goriška matica: »Poleg prirojenega veselja do pisateljvanja mi je tista leta v prvi vrsti potreba po rokopisih potiskala pero v roko. Knjige so morale iziti, a če ni bilo rokopisov, je bilo treba zadeliti zijajočo vrzel.«¹⁶ V dvajsetih letih je opravil Andrej Budal pomembno nalogo, ko je prevedel Manzonijev roman *Zaročenca* z namenom, da bi Slovencem v Italiji približal italijansko književnost. Pričakovati bi bilo, da bo Gorica postala pomemben povezovalni most med italijansko in slovensko kulturo. To se na polju književnosti ni zgodilo; očitno so politične razmere narekovalle drugačne odločitve. Povsem drugače je bilo pri upodabljaljajočih umetnikih, ko so se združevali Slovenci in Italijani ter skupaj sodelovali v goriškem *Circolo artistico goriziano*, v krožku, ki je aprila leta 1924 pripravil prvo deželno umetnostno razstavo s sodelovanjem Slovencev, med katerimi je bil tudi Pilon. Slovenci so se udeleževali tudi italijanskega futurističnega gibanja, na semifuturističnem večeru v Gorici pomladi leta 1923 pa so izvajali tudi Kogojevo glasbo. Toda kot je Pilon ugotovil v spominih, je sodelovanje z italijanskimi slikarskimi tovariši postalo nevzdržno zaradi nastopa fašizma. Navsezadnje se je goriška slikarska skupina razšla in njen vidni predstavnik

¹⁶ F. Bevk: *Naša knjiga pod fašizmom*. Goriški letnik 1947–1957, Nova Gorica 1958, str. 44.

Spazzapan je celo potonil v italijanskem svetu. Po letu 1927 se je na Primorskem slovenska kultura pogreznila v ilegalo in edina legalna oblika dela je bila omogočena založbam, ki pa so delovale v strogo nadzorovanih razmerah.

Veno Pilon je zapustil domovino – v svet se je podal ne le zato, da ne bi ostal »vse svoje življenje pek«, gnal ga je tudi »nevdržen položaj ob meji«¹⁷ –, ko je v Italiji zavladal fašistični totalitarizem. Ni bil edini, ki je odšel iz rodni krajev. Njegovi rojaki so odhajali v matično državo, podajali so se v širni svet, zlasti v države južne Amerike, razkropili pa so se tudi po mnogih evropskih državah. Nasilje je rodilo antifašizem, ki se je porajal že sredi dvajsetih let, a je dobil kako leto zatem svojo pravo podobo. Pilon na Goriškem ni več doživel tigrovskih akcij, prvega tržaškega procesa in temu sledečih procesov, poskusov etnične bonifikacije, smrti nadškofa Sedeja, ilegalne društvene dejavnosti, povezovanja antifašističnih sil. Rodne kraje je obiskal leta 1935, v letu abesinske vojne. V svojih spominih se je tega obiska bolj skopo spomnil, zato pa je bil bolj radodaren z opisi obiskov domovine po drugi svetovni vojni. V Parizu je leta 1946 navezal stike s člani jugoslovanske delegacije, ki je sodelovala na mirovni konferenci. Potem je sledil njegov daljši obisk v Sloveniji, v domovino se je za stalno vrnil leta 1967, tri leta pred smrtjo.

Pilonov čas v deželi med Hubljem in Sočo so pravzaprav prva tri desetletja našega stoletja. Živel je v zares raztrganem času, v času, ki so ga zaznamovale vojne, revolucionarni preobrati, nacionalno nasilje in pomembni premiki na polju človekovega duševnega ustvarjanja. Očetova kri mu je dala navdihe, ki niso bili nacionalno ozki, ali kakor je sam zapisal: »Za nas je to edina pot v širši svet, most iz lokalnega zamaknjenja vase na mednarodni forum tekmovanja.« Ostajal je Slovenec, ko je trdil, »da nas naš etnografski položaj približuje latinskemu življenjskemu nazoru, ne da bi mogli zatajiti naš plemenski značaj«,¹⁸ dasiravno je bil sad mešane slovensko-furlanske zakonske zveze, podobno kot še drugi letošnji slikarski stoletnik in goriški rojak Gojmir Kos.

¹⁷ V. Pilon: *Na robu*. Ljubljana 1965, str. 90.

¹⁸ V. Pilon: *Na robu*. Ljubljana 1965, str. 61–62.